

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 573-576.

Geliş Tarihi–Received Date: 15.06.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 05.07.2021

KİTAP İNCELEMESİ – BOOK REVIEW

İDİL-URAL VE TÜRKİSTAN’DA FİKİR HAREKETLERİ-DİNİ ISLAHÇILIK VE CEDİTÇİLİK*

AYŞE ZUHAL KARTAL**

Ceditçilik, 19. yüzyılın sonlarında Çarlık Rusya içerisindeki Müslüman Türkler arasında ortaya çıkan sosyal ve siyasi bir aydınlanma hareketidir. 19. yüzyılın sonlarına kadar Rusya Müslümanlarında eğitim medreselerde veriliyordu. “Usul-i Kadim” denilen bu geleneksel eğitim yönteminde muallim her öğrenciye tek tek ders veriyordu, bu durum da eğitim süresinin uzamasına sebep oluyordu. Medreselerde okuma yazma öğretiminin dışında Kur’an sureleri ezberletiliyor ancak öğrenciler ezberledikleri surelerin dışındaki Arapça bir kitabı okuyamıyorlardı. Ceditçiler ise bu eğitim yöntemine karşı çıkarak “Usul-i Cedid” adıyla Batıdaki eğitim sistemini örnek alan bir eğitim reformuna gitmek istiyorlardı.

Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünü 1982 yılında tamamlamış ardından 1988 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde *Rusya Türklerinden Musa Carullah (1875-1949)* teziyle yüksek lisansını tamamlamıştır. Doktorasını 1995 yılında Colombia Üniversitesi’nde *Reform Within Islam: The Tajdid and Jadid Movement among the Kazan Tatars (1890-1917)* adlı teziyle tamamlamıştır. Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere 1985 yılından beri Marmara Üniversitesi Tarih Bölümü’nde görev yapmaktadır.

Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere’nin Ceditçilik ve Ceditçi aydınlar ile ilgili birçok çalışması bulunmaktadır. Bunların arasında *Kanlıdere, Ahmet (2004), “Islahatçı ve Ceditçi Tanımlamaları Üzerine Bazı Düşünceler”, Hakan Kırımlı vd. (ed.), İsmail Bey Gaspıralı İçin, Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, s. 255-262, Kanlıdere, Ahmet (2004), “Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt: 2, Sayı:1, s. 149-181, Kanlıdere, Ahmet (1999), “Rusya Türkleri Arasında Yenileşme Hareketleri Hakkındaki Araştırmalara Genel Bir Bakış”, Mütteferrika, Sayı: 19, s. 123-131, Kanlıdere, Ahmet (1997), “Kazan Tatarları Arasında Tecdid ve Cedit Hareketi”, Türkiye Günlüğü, Sayı: 46, s. 89-96, Kanlıdere, Ahmet (2003), “Tatar Ceditçiliğinin Kökenleri”, Tatarlar ve Tataristan: Dünü, Bugünü, Yarını Sempozyumu, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, s. 1-6, Kanlıdere, Ahmet (2005), “Dini Ceditçilikten Seküler Reformculuğa: Islahçı ve Ceditçilerin Zihni Serüvenleri”, XIV. Türk Tarih Kongresi, II. Cilt, II. Kısım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 1339-1344, Kanlıdere, Ahmet (2003), “Ceditçilik ve Dini Islahçılık”, İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumu: Bildiriler, Ankara: s. 92-96, Kanlıdere, Ahmet (2005), Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah, Hayatı, Eserleri, Fikirleri, İstanbul: Dergâh Yayınları 298, Tarih Dizisi: 23, Kanlıdere, Ahmet (2002), “XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları”, Türkler Ansiklopedisi, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Cilt:18, s. 415-426 zikredilebilir. Kanlıdere’nin bu konu üzerine geniş ve kapsamlı çalışmalarından biri de 2021’de İstanbul’da basılmış olan *İdil-Ural ve Türkistan’da Fikir Hareketleri-Dini Islahçılık ve Ceditçilik* isimli eseridir.*

Eser, *Kısaltmalar ve Ön Söz* başlıklarının ardından *Türklük Araştırmalarının Doğuşu ve Gelişmesi* (s.21-59), *İdil-Ural’da Dini Uyanış* (s.63-117), *İdil-Ural’da Modernleşme* (s.121-164), *Cedit Hareketi* (s.167-236), *Osmanlı ve Rusya Türkleri Arasındaki İlişkiler* (s.239-290), *Türk Basınında Türkistan ve Kazan* (s.293-346), *Buhara’da Güç Mücadelesi: Ceditler ve Bolşevikler* (s.349-408) başlıklı yedi bölüm ve *Bibliyografya* (s.409-447), *Dizin* (s.449-468), *Albüm* (s.469-480) başlıklarından oluşmaktadır. Eserin *Ön Söz* kısmından önce Kanlıdere, kitabı kendisine Türk Dünyasını sevdiiren hocası Nadir Devlet’e ithaf ettiğini belirtmiştir.

Eserin *Ön Söz* kısmında Rusya’dan gelen Türk aydınlarının, Rusya’daki Türklerin siyasi hayatları ve fikirleri hakkında yazdıkları yazılardan bahseden Kanlıdere, Sovyet tarihçilerinin Ceditçilere bakış açılarına da kısaca değinmektedir. *Reform Within Islam: The Tajdid and Jadid Movement among the Kazan Tatars (1890-1917)* (İstanbul 1997) adlı doktora çalışması ve daha sonraki yıllarda konu ile alakalı neşrettiği makale ve

* Ahmet Kanlıdere, *İdil-Ural ve Türkistan’da Fikir Hareketleri-Dini Islahçılık ve Ceditçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2021, 480 s.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, E-Posta: ayse.kartal@hbv.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5187-9041

İDİL-URAL VE TÜRKİSTAN'DA FİKİR HAREKETLERİ-DİNİ ISLAHÇILIK VE CEDİTÇİLİK

biyografi eserlerini bir kitaba dönüştürmek fikriyle yola çıktığını söyleyen Kanlıdere, *Ön Söz* kısmında kitabın büyük ölçüde daha önce yayımladığı makalelerin güncellenmiş ve genişletilmiş hâlden oluştuğunu belirtmektedir.

Ön Söz bölümünün ardından eserin birinci bölümü olan *Türklük Araştırmalarının Doğuşu ve Gelişmesi* gelmektedir. Bu bölüm kendi içinde *Türkiye'de Türklük Araştırmalarının Kökenleri* (s.21-26), *Rusyalı Tarihçi ve Türkologların Rolü* (s.26-34), *Batı'da Türk Dünyası Araştırmaları* (s.34-40), *Sovyetologların Çalışmaları* (s.40-49) ve *Türkiye'deki Çalışmalar* (s.49-59) olmak üzere beş başlık içermektedir.

Birinci bölümün birinci alt başlığı olan *Türkiye'de Türklük Araştırmaları* bölümünde Kanlıdere öncelikle Türk Dünyası tarihçiliğini "II. Meşrutiyet ve erken Cumhuriyet dönemlerindeki Orta Asya odaklı tarih anlayışı, Soğuk Savaş yıllarının gerilimli atmosferi altında oluşan Sovyet-karşıtı tarihçilik ve Türk Cumhuriyetleri temelindeki Sovyet sonrası tarih yazımı" olmak üzere üçe ayırmaktadır. Ardından Türk Dünyası tarihçiliğinin geçirdiği evrelerden bahsedilmiş ve Ali Suavi, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Fuad Köprülü, Hüseyin Nihal Atsız, Bahaeddin Ögel, İbrahim Kafesoğlu, Doğan Avcıoğlu gibi alanın önde gelen tarihçilerinin katkıları değerlendirilmiştir.

Birinci bölümün ikinci alt başlığı olan *Rusyalı Tarihçi ve Türkologların Rolü* bölümünde ise II. Meşrutiyet döneminde İstanbul'a gelmeye başlayan Rusya'nın Türk kökenli aydınlarının dönemin fikir hayatının değişmesinde önemli etkileri olduğu anlatılmaktadır. Bu dönemde İstanbul'a gelen aydınlardan Yusuf Akçura ve Zeki Velidî Togan hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Bu bölümde son olarak Rus Şarkiyatçılarından V. V. Barthold, A.Yu. Yakubovskiy, B. D. Grekov ve Mihail Hudyakov'un Türk tarihi ile ilgili araştırmalarına değinilmiştir.

Eser, *Batı'da Türk Dünyası Araştırmaları* başlığı ile devam etmektedir. Bu bölümde Rusya'nın Pan-İslamizm ve Pan-Türkizmi Rus birliğini tehdit eden bir mesele olarak görmesinden ve buna bağlı olarak yürüttüğü politikardan bahsedilmektedir. Pan-Türkizmi sadece Rusya'nın değil İngiltere'nin de tehdit olarak algıladığı İngiliz İstihbaratı'nın hazırladığı kitap örnek gösterilerek açıklanmıştır. Bunun dışında Almanya'nın Türk dünyasına ve Turancılık fikrine nasıl baktığından ve Almanya'da bu konu hakkında yazılan yazılardan da bahsedilmiştir. Son olarak Özbek tarihçi Baymirza Hayit'in 1942'de Almanların oluşturduğu Türkistan Lejyonu'nda yer alması ve daha sonra Sovyetler Birliği'ne teslim edilmekten kurtularak Almanya'da kalması sonucu orada kaleme aldığı makalelere yer verilmiştir.

Birinci bölümün dördüncü başlığı olan *Sovyetologların Çalışmaları* bölümünde ise ilk olarak Sovyetologların yazılarında Sovyet milliyeti modelinin esas alındığı yani Türk halklarının ortak kültürel mirasının yok sayıldığı ve yazıların ağırlıklı olarak Rusça yazılmasından dolayı Türk Dünyası araştırmalarının üzerinde Sovyet çalışmalarının gölgesi olduğu belirtilmektedir. Bu kapsamda Alexandre A. Bennigsen, Robert Conquest, Richard Pipes, Hélène Carrère d'Encausse, Elizabeth E. Bacon, Richard Pierce, Seymour Beckers, Edward Hallet Carr, Edward Allworth, Arne Haugen, Adrienne L. Edgar ve Olivier Roy'un konuyla ilgili çalışmaları verilerek Sovyetler Birliği'ne ve Türk Dünyasına olan görüş farklılıkları ortaya konulmuştur.

Birinci bölümün son başlığı *Türkiye'deki Çalışmalar*'dir. Bu bölümde Türkiye'de Orta Asya tarihçiliğinin siyasi ilişkilerle paralel yürütüldüğü hatırlatılmaktadır. Bu dönemde Türkiye'de Orta Asya'daki Türkler ile ilgili iki görüşün hâkim olduğunu söyleyen Kanlıdere, söz konusu görüşleri yapılan çalışmaları örnek göstererek açıklamaktadır. 1980'lerde Rusya'dan gelen yazar ve akademisyenlerin azalması sonucu oluşan boşluğu Mehmet Saray, Nadir Devlet, Ahmet Bican Ercilasun, Timur Kocaoğlu ve A. Ahat Andican gibi isimlerin doldurduğu belirtilmiştir. Ayrıca Kanlıdere, bu bölümde Türkiye'deki Türk Dünyası araştırmalarına dair sorunların başında kalite düşüklüğü meselesinin geldiğini öne sürmektedir. Bu başlıkla birlikte eserin birinci bölümü sona ermektedir.

Eserin ikinci bölümü olan *İdil-Ural'da Dini Uyanış* ise içinde *Dini Uyanışın Öncüsü: Abdunnasır Kursavi* (s.63-77), *Şehabeddin Mercani ve Etkileri* (s.78-90), *Şeyh Zeynullah Resuli* (s.90-91), *Alimcan Barudi* (s.92-106), *Rızaeddin B. Fahreddin* (s.107-113) ve *Musa Carullah* (s.113-117) olmak üzere altı alt başlık içermektedir. Bu bölümde genel olarak İdil-Ural bölgesindeki islahatçı aydınlar üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümün ilk başlığı olan *Dini Uyanışın Öncüsü: Abdunnasır Kursavi* bölümünde öncelikle Kazan'da dini islah hareketini başlatan kişinin Abdunnasır Kursavi olarak kabul edildiği, Şehabeddin Mercani ve diğer reformcuların Abdunnasır Kursavi'nin açtığı yolda ilerledikleri belirtilmiştir. Ardından Şehabeddin Mercani, Abdurrahman Sadi, Yahya Abdullin gibi Tatar aydınlarının yanı sıra Akdes Nimet Kurat, İngiliz akademisyen Hamid Algar, Michael Kemper, Amerikalı araştırmacı Nathan Spannaus gibi aydınların Abdunnasır Kursavi hakkında yazdıkları yazılar analiz edilmiştir. Bölümde en geniş yer tutan konu ise Abdunnasır Kursavi'nin hayatı, fikirleri ve fikirlerinin İdil-Ural bölgesindeki etkileridir.

İkinci bölümün ikinci alt başlığı *Şehabeddin Mercani ve Etkileri* bölümünde ise bir önceki bölümde de belirtildiği gibi Şehabeddin Mercani, Abdunnasır Kursavi'nin fikirlerini örnek alan ve daha geniş bir kesime

yayan kişi olarak betimlenmektedir. Şehabeddin Mercani'nin hayatından bahsedildiği ve İslam reformculuğu hakkındaki fikirlerinin incelendiği bu bölümde Kanlıdere ayrıca "Mercani medrese islahına dair projelerini ne ölçüde gerçekleştirebildi?", "Onun dini konulardaki islahat düşüncelerinin gerçek mahiyeti ne idi?", "Mercani'nin fikirleri ne ölçüde etkili oldu?" sorularına yanıt arayacaklarını belirtmiştir.

İkinci bölümün *Şeyh Zeynullah Resuli, Alimcan Barudi, Rızaeddin B. Fahreddin ve Musa Carullah* başlıklarında ise aydınların hayatı ve fikirleri üzerinde durulmuştur.

Eserin üçüncü bölümü *İdil-Ural'da Modernleşme*, dört başlıkta incelenmiştir. Üçüncü bölümün ilk başlığı *Tatar Modernleşmesine Etki Eden Unsurlar (s.121-127)* kısmında Tatarlarda ortaya çıkan reform hareketlerini anlamak için öncelikle Tatarların Rus hâkimiyeti boyunca maruz kaldıkları zulümleri bilmek gerektiği vurgulanmış ve kısaca bu tarihi süreçten bahsedilmiştir. İkinci başlık *Kayyum Nasiri ve Modern Tatar Edebiyatının Doğuşu (s.127-137)* başlığında ise Tatar aydınlanmasını başlatan isim olan Kayyum Nasiri'nin çalışmalarından ve bu şekilde nitelendirilmesine etki eden unsurlardan bahsedilmiştir. Aynı şekilde *Muhammed Zahir Bigi: Tezatlara Adamı (s.137-160)* başlığında da Batı medeniyetiyle tanışmış ve Tatar halkına bu medeniyeti anlatmaya çalışmış Muhammed Zahir Bigi'nin eserleri ve fikirleri anlatılmıştır. Başlıkta Zahir Bigi'nin tezatlara adamı olarak nitelendirilmesinin sebebi ise Rus muhitinde yaşaması ve Rus kültürüyle büyümesine karşın sağlam bir medrese kültürüne de sahip olmasıdır. Üçüncü bölümün son başlığı olan *Tatarlarda Halkçılık ve Sosyalizm Hareketleri (s.160-164)* bölümünde ise halkçılık akımını Tatar edebiyatına taşıyan isim olan Ayaz İshaki'den bahsedilmiştir.

Kitabın en geniş bölümlerinden biri olan dördüncü bölüm ise *Cedit Hareketi*'dir. Dördüncü bölüm *Tarih Yazıcılığında Dini İslahçılık ve Ceditçilik (s.167-188)*, *Dil ve Kimlik Tartışmaları (s.189-197)*, *Tatarlarda Kadın Hareketi (s.198-215)* ve *Rusya Müslümanlarının Siyasi Faaliyetleri (s.216-236)* olmak üzere dört alt başlığa ayrılmaktadır. Bu dört başlık da kendi içinde alt başlıklar içermektedir.

Tarih Yazıcılığında Dini İslahçılık ve Ceditçilik başlığında tarih yazıcılığında Ceditçiliğin nasıl olduğunun dışında İsmail Gaspıralı ve Kadimcilerden de bahsedilmektedir. İkinci başlık *Dil ve Kimlik Tartışmaları*'nda ise İsmail Gaspıralı'nın dilde birlik hedefinden ve Türkçülük-Tatarcılık tartışmalarından bahsedilmektedir. *Tatarlarda Kadın Hareketi* başlığında ise öncelikli olarak İsmail Gaspıralı'nın kadın hakları konusundaki görüşleri ve çalışmaları anlatılmıştır. Ardından Tatar edebiyatında ve kongrelerde kadınların yerinden ve İslam'daki kadın haklarından bahsedilmiştir.

Eserin beşinci bölümü *Osmanlı ve Rusya Türkleri Arasındaki İlişkiler*'dir. Beşinci bölüm *İlişkilerin Kökenleri ve Gelişmesi (s.239-270)* ile *Eğitim Merkezli Etkileşim: Osmanlı ve Rusya Türkleri (s.270-290)* olmak üzere iki başlıktan oluşmaktadır. İlk başlıkta Osmanlı ve Rusya Türklerinin ilişkilerinin gelişmesinde etkili olan Yusuf Akçura, Ayaz İshaki, Fatih Kerimi ve Musa Carullah anlatılmıştır. İkinci başlıkta ise Türkistan'dan İstanbul'a gelen öğrenciler ile İstanbul'dan Türkistan'a giden öğretmenlerin Osmanlı ve Rusya Türklerinin ilişkilerine katkıları değerlendirilmiştir.

Eser, altıncı bölüm *Türk Basınında Türkistan ve Kazan (1908-1914)* ile devam etmektedir. Altıncı bölüm de kendi içinde *Sırat-ı Müstakim'in Buhara Uyanışı Üzerindeki Etkileri (s.293-310)*, *Pan-İslamist Bir Tatar Dergisi (s.310-340)* ve *İslam Dünyası, Türk Yurdu ve İslam Mecmuası'nda Türkistan (s.340-346)* olmak üzere üç alt başlığa ayrılmaktadır. Birinci alt başlıkta İstanbul'da çıkan, Buhara ve Hive aydınları arasında büyük ilgi gören *Sırat-ı Müstakim* dergisinde, yine İstanbul'da Rusya Türkleri tarafından çıkarılan *Teârûf-i Müslimîn*, *İslam Dünyası* ve *Türk Yurdu* dergilerinde Türkistan ile ilgili çıkan yazılar doğrultusunda Buhara ve Hive hanlıklarının siyasi ve kültürel hayatındaki gelişmeler incelenmiştir. Bu bölümde dikkat çeken konulardan biri de *Buhara'da Usul-i Cedit Mektepleri (s.305-310)* başlığıdır. İsmail Gaspıralı'nın Türkistan'ın hemen her yerinde Usul-i Cedit okullarını açmayı başarmasına rağmen Buhara'da bir türlü okulların açılmamasına değinilmektedir.

Altıncı bölümün ikinci alt başlığı olan *Pan-İslamist Bir Tatar Dergisi* başlığında ise Rusya Türklerinin 1910'da Türkiye'de çıkardıkları ilk süreli yayın olan *Teârûf-i Müslimîn* dergisinden ve derginin kadrosunda yer alan Abdürreşid İbrahim ve Ahmed Tâceddin'den bahsedilmektedir. Osmanlı ve Rusya Türklerinin ilişkilerinde oldukça etkili olan bu dergi üzerine şimdiye kadar kapsamlı bir araştırmanın yapılmamış olması da eserin önemini arttırmaktadır. Bu bölümün dikkat çekici konularından biri de *Rusyalı Müslüman Kadınlar ve Emine Semiye Hanım*'dir. (s.329-332)

Eserin son bölümü ise *Buhara'da Güç Mücadelesi: Ceditler ve Bolşevikler*'dir. Yedinci bölüm *Buhara Ceditçiliği Hakkında Tarih Yazıcılığı (s.349-364)*, *Sovyet Özbekistanı'nda Kültürel Dönüşüm (s.365-386)*, *Ceditçi Kuşağın Tasfiyesi (s.386-396)* ve *Stalin Devrinden Bağımsızlığa Kadar Uzanan Yol (397-408)* olarak dört alt başlığa ayrılmıştır.

Buhara Ceditçiliği Hakkında Tarih Yazıcılığı bölümünde Kanlıdere, Buhara'daki Ceditçilik hakkındaki yaklaşımları *Sovyet tarih yazıcılığı, Muhaceretteki Türkistanlıların tenkidî yazıları, Soğuk Savaş yıllarındaki*

İDİL-URAL VE TÜRKİSTAN'DA FİKİR HAREKETLERİ-DİNİ ISLAHÇILIK VE CEDİTÇİLİK

Sovyet karşıtı tarihçilik, Revizyonist yaklaşımlar ve Bağımsızlık dönemi Özbek tarihçiliği olmak üzere beş kısımda incelemek gerektiğini belirtmektedir. Bu bağlamda Buhara'daki tarih yazıcılığı incelenmiş ve Sovyet rejiminin Ceditçilik ve milliyetçilik ideolojisini tehlike olarak gördüğü ve bu doğrultuda politikalar izlediği belirtilmiştir.

Yedinci bölümün ikinci alt başlığı olan *Sovyet Özbekistanı'nda Kültürel Dönüşüm* kısmında ise Sovyetler Birliği'nin milletler politikasıyla Türkistan'ı bölmesinden, din karşıtı siyasetinden ve kolektifleştirme politikasından bahsedilmesinin yanı sıra *Özbek Kadınının Özgürleştirilmesi (s.381-384)* başlığıyla bu kez de Özbekistan'daki kadın problemlerine değinilmiştir. *Ceditçi Kuşağın Tasfiyesi* bölümünde Stalin dönemindeki aydın katliamları anlatılırken *Stalin Devrinden Bağımsızlığa Uzanan Yol* bölümünde ise Stalin döneminden başlayarak Özbekistan Cumhuriyeti'nin ilk lideri İslam Kerimov'a kadar olan liderlerden ve izlenen siyasetten bahsedilmiştir.

Eser, yedinci bölümün ardından sırasıyla *Bibliyografya (s.409-447)*, *Dizin (s.449-468)* ve *Albüm (s.469-480)* bölümleriyle sona ermektedir. İdil-Ural ve Türkistan'daki aydınların fotoğraflarının bulunduğu albüm kitabın ilgi çekici bölümlerinden biridir. Ayrıca kitabın arka kapağında bir cep içinde 20. yüzyıl başındaki İdil-Ural ve Türkistan haritası bulunmaktadır. Harita Türkoloji ve tarih sahasıyla ilgilenenler için ilgi çekici olacaktır. Kitap, bütün İdil-Ural ve Türkistan'daki aydınları, Ceditçiliği ve fikir farklılıklarını ele alması açısından oldukça faydalı bir eserdir. Eserde İdil-Ural ve Türkistan'daki aydınların ıslahçılık konusunda birbirlerinden farklı bakış açılarına yer verilmesi konuya daha geniş bir pencereden bakabilmeyi sağlamaktadır. Söz konusu dönemdeki kadın problemlerine değinilmesi ve Tataristan ile Özbekistan'daki kadınların çalışmalarına yer verilmesi de eserin önemli detaylarından biridir. Eserin en önemli özeliği ise Ceditçiliği oldukça geniş bir kapsamda ele almasıdır. Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere'nin *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri: Dini Islahçılık ve Ceditçilik* eseri söz konusu alanda çalışacakların mutlaka başvurması gereken bir kaynaktır.